

RECENZJE — COMPTES RENDUS

A. BURL, *The Stone Circles of the British Isles*, Yale University Press, New Haven—London 1977, 410 s., 86 il., 16 tabel

Jest to znakomita monografia kręgów kamiennych (kromlechów) na Wyspach Brytyjskich. Po Wstępie i zreferowaniu wcześniejszej literatury A. Burl zastanawia się nad genezą kręgów i innymi problemami ogólnymi. Następnie omawia kolejno kromlechy w hrabstwie Cumberland, zachodniej Brytanii, Szkocji, Irlandii, Walii, wschodniej i południowej Brytanii oraz w Wessex. Prace uzupełniają 3 aneksy, bibliografia i skorowidze (rzeczowy i nazwisk).

Ze Wstępu dowiadujemy się, że omawiane kręgi kamienne pochodzą z okresu od środkowego neolitu do późnej epoki brązu (ok. 2500–1000). Autor pisze, że celem opracowania jest wprowadzenie w problematykę poprzez analizę danych wykopaliskowych i odcięcie ich od treści wizjonerskich. Na Wyspach Brytyjskich jest znanych ponad 900 kromlechów. Z pewnością w przeszłości wiele zostało zniszczonych wskutek uprawy ziemi. Autor uważa, że pierwotnie było ich około 2700. Są one rozprzestrzenione na obszarach wyżynnych i szczególnie koncentrują się w północno-wschodniej Szkocji, na Hebrydach, wokół Sperrin Mountains w Ulsterze, w południowo-zachodniej Irlandii, w Kornwalii i okręgu Lake. W mniejszej liczbie występują w Wiltshire i Somerset w Walii, Dartmoor, w okręgu Peak, Westmorland, Caithness, na Orkadach oraz w Northumberland. Najwcześniejsze daty radiowęglowe kręgów pochodzą z New Grange (Meath) w Irlandii: 2465 ± 40 , 2475 ± 45 , 2585 ± 105 p.n.e., najpóźniejsze — z Sandy Road, Scone (Perthshire): 1200 ± 150 p.n.e.

Omawiając wcześniejszą literaturę na temat kręgów, autor wymienia dzieła i wzmianki z wieków XII, XVI, XVII i późniejszych. W dawnej literaturze kromlechy łączono z działalnością celtyckich druidów. Już w XVIII w. uważano, że Stonehenge było związane z obserwacją Słońca. Liczniejsze badania wykopaliskowe megalitów rozpoczęły się dopiero w 2 połowie XIX w. Szczególnie wiele prac przeprowadzono po II wojnie światowej. Ostatnio wykazano, że wiele budowli megalitycznych było niewątpliwie obserwatoriami astronomicznymi.

Geneza kręgów kamiennych i megalitów — jak pisze autor — nie jest jeszcze wyjaśniona, ale istnieje kilka hipotez: mogły one powstać poza Wyspami Brytyjskimi i rozwinąć się z rytualnych ogrodzeń ewentualnie z grobów korytarzowych albo z kręgów drewnianych, lub wreszcie z kolistych kręgów usypanych z ziemi. Kręgi kamienne znane są również poza Wyspami Brytyjskimi, między innymi w Indiach oraz na kontynencie europejskim, lecz są tam datowane na okresy późniejsze i nie mogą stanowić prototypów kręgów brytyjskich. Zdaniem autora, nie jest wykluczone, że wywodzą się one z kolistych rytualnych ogrodzeń, które wystąpiły na Wyspach Brytyjskich we wczesnym okresie neolitu. Inna forma wyjściowa to ewentualnie kręgi ziemne w postaci wałów otoczonych rowem; są one nieco wcześniejsze od kamiennych (wczesną datę kręgu ziemnego 2650 p.n.e. uzyskano w Llandegai) i występują licznie na Wyspach Brytyjskich. Niektóre kręgi kamienne były, jego zdaniem, poprzedzone kręgiami ze słupów drewnianych, o czym świadczą zachowane niekiedy jamy po słupach.

Próba wywodzenia kręgów kamiennych z kręgów ziemnych lub drewnianych jest pod pewnym względem chybiona, albowiem kręgi magiczne otaczające tzw. przestrzeń świętą są wytworem wierzeń, ich genezy trzeba szukać w ideologii religijnej i nie należy ograniczać się do Wysp Brytyjskich. Tu warto zaznaczyć, że idea zakładania kręgu wokół grobu liczy sobie w Starym Świecie około 50 tysięcy lat, bo stwierdzono ją już u człowieka mustierskiego w środkowym paleolicie. Również w kulturach megalitycznych kręgi kamienne licznie występują wokół kurhanów. Temu rodzajowi kręgów na Wyspach Brytyjskich autor poświęca jeden z podrozdziałów, a następny — grobom korytarzowym otoczonym kręgiem.

Kolejny rozdział dotyczy problemów związanych z kręgiami kamiennymi. A. Burl stwierdza, że kręgi otwarte występują na Wyspach Brytyjskich wzdłuż dróg wodnych na zachodnim wybrzeżu Anglii i Szkocji oraz w północnym Wiltshire i że w ich obrębie odbywały się zgroma-

dzenia i ceremonie kultowe. Wracając do kręgów regularnych, autor pisze, że wiele z nich zawierało w centrum pochówki; i tak procent kręgów z grobami wynosi w Anglii 33, w Walii 10, w Ulsterze 29, w Irlandii 20 i w Szkocji 40. Przeciętna średnica kręgów na Wyspach Brytyjskich wynosi 18,2 m, kręgów z pochówkiem 17,4 m i kręgów otwartych 18,5 m. Jeśli chodzi o formę kręgów, A. Thom wyróżnił koła regularne, koła spłaszczone, elipsy, formy jajowate i złożone. Wśród 900 kręgów brytyjskich stwierdzono 600 regularnych, 150 spłaszczonych, 100 elipsoidalnych i 50 jajowatych.

Uzyskano nieliczne daty radiowęglowe; i tak, jak wspomniano, wcześniej jest datowany olbrzymi grobowiec korytarzowy w New Grange (Irlandia): ok. 2508 p.n.e., krąg kamienny w Stenness (Orkady): 2238 ± 70 i 2356 ± 65 p.n.e., Stonehenge II: 1720 ± 150 i 1620 ± 110 p.n.e., Barbrook (Derbyshire): 1500 ± 150 p.n.e., Caernarvon: 1520 ± 145 i 1405 ± 155 p.n.e. Późną datę, bo 1200 ± 150 p.n.e., uzyskano w Sandy Road, Scone (Perthshire). Jeszcze młodsza jest elipsa w Cultoon (Islay): 765 ± 40 i 278 ± 110 p.n.e. Oprócz datowania radiowęglowego autor omawia datowania typologiczne, ale one nie jest pewne. I wreszcie jako trzecią podstawę chronologii wymienia zabytki związane z kromlechami, albowiem w niektórych odkryto ślady krcmacji. Jak wynika z rozważań, to ostatnie kryterium pozwoliło ustalić, że kręgi kamienne rozwijały się w okresie około 2300–1200 p.n.e. Analiza chronologiczna różnych typów wykazała, że kręgi koliste były zakładane wcześniej niż owalne, których rozkwit przypada na lata 2100–1700 p.n.e. Rozwój kręgów autor dzieli na trzy fazy po 500 lat i uważa, że w fazie najstarszej — A (2600–2100) zakładano głównie duże kręgi kamienne, a także spłaszczone; w fazie środkowej — B (2100–1600) dominowały duże kręgi koliste, nadto były duże kręgi jajowate oraz małe owalne; w fazie najmłodszej — C (1600–1100) przcwałowały mniejsze kręgi koliste, ale występowały też konstrukcje owalne.

Już od XIX w. uważano, że kręgi służyły badaniom astronomicznym. Autor rozpatruje krąg kamienny w Grey Croft (Cumberland) złożony z 12 głazów i stwierdza, że można w nim dostrzec tak wiele kierunków (132), iż dokonywanie jakichkolwiek odkryć astronomicznych jest nieprawdopodobne. Jednocześnie na niebie istnieje wiele obiektów: Słońce, Księżyc, planety, gwiazdy, a te ostatnie przed 4 tysiącami lat miały inne położenie niż obecnie. Według A. Thoma kamień zewnętrzny kręgu w Grey Croft ma wyznaczać kierunek na gwiazdę Deneb, natomiast Burl pisze, że ten kamień został wykopany przez rolnika J. Focha w 1820 r. i jego pozycja pierwotna nie jest możliwa do odtworzenia. Mimo tej krytycznej uwagi autor stwierdza, że wiele obiektów megalitycznych było związanych z położeniem Słońca. Przypina też, że kręgi kamienne obok funkcji religijnej mogły służyć do obserwacji ciał niebieskich. Nie przytacza jednak wyników analiz matematyczno-astronomicznych A. Thoma, według

którego wiele kręgów kamiennych na Wyspach Brytyjskich było obserwatoriami księżycowymi i słonecznymi.

W kolejnym rozdziale o Cumberland Burl omawia kręgi otwarte stwierdzając, że występują one na wybrzeżach; zjawisko to wiąże z morskim rozprzestrzenianiem się megalitów. Autor pisze, że na podstawie zabytków można je datować na okres 1800–1400 p.n.e., lecz były też kręgi późnoneolityczne. Ocenia w przybliżeniu, że krąg ziemny o średnicy 91,4 m mógł być wzniesiony w ciągu 55 tys. osobogodzin, natomiast kamienny, złożony mniej więcej z 70 bloków granitu, wymagał 42 tys. osobogodzin. Następnie Burl ustosunkowuje się do problemu megalitycznego jaru (0,829 m) i twierdzi, że analiza matematyczna niektórych kręgów w Cork i Kerry wykazała, iż budownicy megalitów stosowali też inne jednostki długości. Dalej autor opisuje kręgi, które według A. Thoma były związane z obserwacją Słońca i Księżyca. Omawiając funkcję kromlechów, Burl uważa, że w ich obrębie miały miejsce zgromadzenia kultowe, o czym przekonują nas późniejsze tradycje celtyckie. Wiedza astronomiczna Celtów miała być spuścizną sięgającą okresu budowania megalitów. Obrzędy dokonywane w obrębie kręgów mogły być związane między innymi z kultem topora, który w Europie przetrwał do czasów późniejszych. Miałyby też odbywać się tam tańce kultowe, których istnienie w młodszym paleolicie potwierdza malarstwo naskalne, a w epoce brązu — petroglify. Miały one być związane z kultem płodności.

W obrębie niektórych kręgów znajdowały się pochówki ludzkie, niekiedy przykryte karnami (kopcami kamiennymi). Autor zastanawia się, czy były one współczesne kręgom i w jakim celu zakładano je w obrębie kromlechów. Uważa, że pozostawały one w związku z kultem ognia i Słońca, za czym mają przemawiać pogańskie praktyki w czasach średniowiecznych. Natomiast co do relacji czasowej pochówków i kręgów, autor przytacza kilka przykładów, które przemawiają za wtórnym, późniejszym charakterem pochówków (np. Studfold). W wielu przypadkach problemu tego nie da się rozstrzygnąć.

Następny rozdział jest poświęcony otwartym kręgom zachodniej Brytanii. Wiele kręgów zbudowała ludność kultury pucharów, która z kontynentu wtargnęła na Wyspy Brytyjskie na początku II tysiąclecia p.n.e. Pochówki tej ludności były zakładane obok menhirów, a czasami w obrębie kromlechów. Następnie opisuje kręgi w Brodgar i Stenness, gdzie uzyskano daty radiowęglowe: 1730 ± 270 , 2238 ± 70 i 2356 ± 65 p.n.e. Ze Stenness pochodzi tzw. ceramika żłobkowana. W świetle badań A. Thoma krąg w Brodgar był obserwatorium astronomicznym związanym z Księżycem. W Dumfries z kolei znajduje się duży krąg o nazwie „Dwunastu apostołów”, gdyż pierwotnie zawierał 12 słupów kamiennych (zachowało się 11). Tradycja kulturowa dowodzi, że „dwunastka” była liczbą sakralną. Inny wielki krąg znajduje

się w Stanton Drew; jest to zespół złożony z trzech kręgów. W Dartmoor znane są legendy wiążące się ze Słońcem; być może powstały one bardzo późno, lecz występowanie spalenizny w niektórych kręgach wskazuje na duże znaczenie ognia w pierwotnych ceremoniach religijnych. Tamże oprócz kręgów odsłonięto szeregi kamiennych słupów; jest ich ponad 60. Niektóre z nich to szeregi pojedyncze, inne podwójne i potrójne, a nawet siedmiokrotne. Ich długość sięga 1914 m, a najkrótszy liczy 46,6 m. Autor interpretuje je jako ścieżki sakralne prowadzące do uświęconych miejsc. Interpretacja autora nie jest pewna, gdyż odstępy między szeregami słupów mają czasami tylko 15 cm. Przy ich zakończeniach znajdują się karny i kręgi. W zachodniej Brytanii kręgi są niekiedy połączone z pochówkami oraz kurhanami. Czasem kręgi współwystępują z „domkami” (*hutcircles*), z których zachowały się kamienne ściany do wysokości 1,2 m. W niektórych „domkach” znaleziono ułamki ceramiki w stylu Trevisker, datowanym tu na 2 ćwierć II tysiąclecia p.n.e. Inne skupisko kręgów w zachodniej Brytanii znajduje się w Bodmin Moor (13 kręgów), gdzie odkryto też „domki” w kręgach, datowane na 1500–1200 p.n.e. Uzyskano daty radiowęglowe kręgów w Class I (ok. 2500 p.n.e.) i Class II (1790±145 p.n.e.). W Hurles A. Thom wykrył, że kręgi wiążą się z obserwacją Słońca i niektórych gwiazd. Często kręgi kamienne mają po 12 słupów, co należy podkreślić, gdyż „dwunastka”, jak wspomnieliśmy, jest od wieków liczbą sakralną. Czasami słupów jest 28, co nadaje im aspekt lunarny. W niektórych obiektach można zaobserwować wielofazowość ich budowania. Tak na przykład obiekt w Caerloggas (Land's End) obejmował 3 fazy rozwojowe: najpierw zbudowano krąg o średnicy 25 m złożony ze słupów i wału z wejściem w południowo-zachodniej części. Następnie był on zastąpiony konstrukcją kołistą zbudowaną z drewna. W fazie ostatniej ustawiono karn. Wiele innych budowli też przechodziło przebudowę.

Kilka stron dzieła autor poświęca Bretanii. Na obszarze wokół zatoki Morbihan znajdują się setki menhirów uszeregowanych w rzędy oraz olbrzymie pojedyncze menhiry. Burl twierdzi, że były one związane z ceremoniami religijnymi. Znajdują się tam także podłużne nasypy ziemne, groby korytarzowe i kręgi kamienne, co przypomina obiekty na Wyspach Brytyjskich. Bretania była miejscem kultu Wielkiej Matki i Słońca. Połączenie szeregów kamieni z kurhanami, w których są pochówki, dowodzi, że praktyki religijne były tu związane z kultem zmarłych. Przypuszczenie, że niektóre pojedyncze menhiry w Carnac służyły do obserwacji Słońca i Księżyca, jest w świetle matematyki wiarygodne, lecz inne względy przemawiają przeciwko temu. Mianowicie lasy i wzgórza uniemożliwiały obserwację jednego monumentu z drugiego. Autor podaje, że stojący tu tzw. Wielki Menhir ważył 342 tony; przy jego transporcie pracowało co najmniej tysiąc ludzi. Na megalitach Bretanii występują

różne przedstawienia, a do częstych należą miseczkowate zagłębienia. Wiele kręgów jest analogicznych do takichże w Brytanii. W konkluzji rozdziału autor stwierdza, że kręgi datowane na neolit były budowane przez miejscową ludność, a we wczesnej epoce brązu tradycję tę przejęli twórcy kultury pucharów, którzy z kontynentu przemieśli się na Wyspy Brytyjskie. Wiele kromlechów jest zorientowanych wzdłuż kierunku W—E albo N—S; wiązały się z obserwacjami Słońca i Księżyca, ponadto były miejscem ceremonii religijnych i zgromadzeń.

Rozdział *Kręgi kamienne Szkocji* autor zaczyna od kromlechów na Wyspach Zachodnich, które cechuje różnorodność budowli megalitycznych. Idea ich zakładania została przyniesiona z południa i z Irlandii. Megality szkockie występują głównie wzdłuż szlaków morskich. Pochodzą przede wszystkim z epoki brązu. Podobnie jak na innych terenach również tu kręgi kamienne były związane z czynnościami astronomicznymi i kultowymi. Z reguły znajdowały się w nich pochówki, zwykle ciepłopalne, zawarte w skrzyni kamiennej i przykryte karnem. Burl uważa, że pod karnami byli pochowani przedstawiciele starszyny plemiennej. Uzyskano daty radiowęglowe stanowisk: Monamore Clyde (2340±110 p.n.e.) i Northton (2461±79 i 1654±70 p.n.e.). Złożoną konstrukcję stwierdzono w Callanish — niewielki krąg, grób skrzynkowy, aleja i szeregi z kamieni. M. Martin kompleks ten uważa za świątynię, a inni badacze również za obserwatorium astronomiczne. Z Callanish wiążą się legendy. Jedna z nich mówi o wielkim królu-kapłanie przyzodobionym w kacze pióra, przybyłym do Lewis wieloma statkami. Wzniósł on kamienie przy pomocy czarnych niewolników, z których wielu umarło. Inną opowieść przekazał pewien antykwariusz. Jako chłopiec odwiedził on wyspę i spotkał staruszkę, który w dzieciństwie oglądał budowlę w tajemnicy. Jego rodzice opowiadali, że gdy byli dziećmi, ludzie udawali się gromadnie do kręgu kamiennego, a gdy słońce rano wschodziło, szczególnie w środku lata i w maju, „coś” przychodziło do kamieni i szło wzdłuż wielkiej alei zwiastowane głosem kukułki.

Wiele budowli leży nad zbiornikami wodnymi, co wiązało się nie tylko z transportowaniem kamieni drogą wodną, lecz również ze znaczeniem wody w ceremoniach religijnych. W dawnej Europie i Mezopotamii istniał kult źródeł. Autor nadmienia, że w kultowych praktykach Celtów dużą rolę odgrywały takie zbiorniki wód, jak źródła, studnie i rzeki. Wiele kręgów i szeregów kamiennych Szkocji było analizowanych przez A. Thoma pod względem matematyczno-astronomicznym. I tak stwierdził on między innymi, że szereg kamienny w Caithness był w latach 1900–1760 p.n.e. ukierunkowany na obserwację gwiazdy Capella.

Szeregi kamienne znane są w wielu regionach Wysp Brytyjskich: Northumberland, Ulster, południowo-zachodnia Walia, Dartmoor, Cork i Kerry. Dalej autor pisze, że w wielu kręgach występują groby korytarzowe.

Grób taki, rodzaj tolosu, składa się ze skrzyni kamiennej zaopatrzonej w korytarz, a sama skrzynia otoczona jest niewielkim kręgiem kamiennym. Naszym zdaniem takie kręgi grobowe to nic innego jak przestrzeń święta, magiczna, która ma za zadanie chronić zmarłego przed działaniem sił nieczystych, znajdujących się na zewnątrz. Wiąże się to zapewne z ideą reinkarnacji: krąg ochrania zmarłego, który ma być ponownie zrodzony do życia przez Matkę Ziemię.

Zwracają uwagę karny w obrębie kręgów w Clava; nigdzie indziej nie są one znane. Trudny jest do wyjaśnienia problem ich genezy. O kręgach z karnami w południowo-wschodniej Szkocji pisano w XVI w., że są to „dawne świątynie bogów”. W Clava jest 20 kamiennych kromlechów o zbliżonej średnicy, pochylonych ku SSW, występują na nich miseczkowate wgłębienia, towarzyszą im kwarcytowe otoczaki. W kolistych karnach stwierdza się ślady kremacji oraz jamy ze spalenizną

Budowle Szkocji nawiązują do megalitów północno-wschodniej Irlandii; autor pisze, że między tymi dwoma obszarami istniały kontakty morskie w III i II tysiącleciu. Wielu autorów próbowało interpretować kręgi kamienne Szkocji jako powiązane z ciałami niebieskimi. Tak na przykład budowla w Braehead służyła do obserwacji gwiazdy Capella. Ponadto karny w Clava były powiązane z kierunkami ciał niebieskich, głównie ze Słońcem i Księżycem. W Cork i Kerry stwierdzono związek budowli z kierunkiem Słońca w okresie przesilenia zimowego i letniego, nadto była ona usytuowana wg maksymalnego południowego położenia planety Wenus. Budowle w Culdoich, Gask, Delfon — jak wykazał A. Thom — były zorientowane na zachód słońca w okresie przesilenia zimowego, budowle w Culburnie i Tordarroch na zachodzący księżyc w okresie przesilenia letniego, natomiast budowle w Strathspey i Daviot wiązały się z planetą Wenus. Burl przytacza dalsze przykłady budowli związanych z obserwacją ciał niebieskich: Balnuaran, Argyll, Ardlair, Nort Strone i inne. Za astronomicznym charakterem kręgów wypowiedzieli się tacy badacze jak A. Thom, R. W. B. Morris, P. Gelling, H. E. Davidson, D. D. A. Simpson, J. E. Thawley. W niektórych kręgach spotyka się zakopane w ziemi resztki kremacji: skorupy, węgle drzewne i kości (autor uważa je nie za groby, lecz ślady ofiar), w innych — bruki kamienne. W Nether Balfour odkryto ślady brukowanej drogi długości około 20 jardów, prowadziła ona do środka kręgu z kierunku północno-wschodniego. W Loanhead (Daviot) natrafiono na resztki szkieletu dziecka; nie wiadomo, czy była to ofiara, czy zwykły pochówek. Niektóre kręgi były założone na kamiennych platformach. Kręgi północno-wschodniej Szkocji były rezultatem wpływów kulturowych z Irlandii, z Inverness oraz z kierunku południowo-wschodniego.

W Szkocji środkowej szczególnie koncentracja kręgów występuje niedaleko Glenshee. W tym rejonie są także menhiry, kręgi z „domkami”, ogrodzenia kamienne oraz

karny. Inne zgrupowanie mieści się w Perthshire. Również i tutaj wewnątrz budowli znajdowały się jamy ze śladami kremacji; czasami mieściły się w nich urny. Ślady kremacji autor wiąże z ceremoniami kultowymi odbywającymi się w obrębie kromlechów. A. Thom wykazał, że niektóre kręgi wiązały się z obserwacją Słońca. Astronomiczne przeznaczenie miały kręgi w Clava, Strontoiller, Kintraw, Fowlis Wester, Monzie. Warto nadmienić, że oprócz kręgów spotyka się konstrukcje kamienne podkowiaste, otoczone rowem (Croft Moraig). Były też ślady słupów uszeregowane liniowo (data radiowęglowa jednego z nich — 1810 ± 90 p.n.e.).

W Szkocji południowo-zachodniej największe skupisko kręgów znajduje się między Luce Bay a Liddesdale. Obliczono, że w latach 2150 i 1360 p.n.e. krąg w Good Friday miał dwie linie solarne i dwie inne skierowane na gwiazdę Capella. A. Thom uważa, że przy zakładaniu olbrzymiego (średn. 56,4–42,4 m) kręgu w Little Hartfell Hill posłużono się trójkątem Pitagorasa. W tej części Szkocji w obrębie kręgów i przy menhirach również występują jamy ze śladami kremacji. Pośrodku niektórych kręgów stoją menhiry. Działalność kultowa w obrębie kręgów przetrwała tu do okresu wczesnego chrześcijaństwa. Krąg w Dumfriesshire (stan. 1) wydatowano metodą C14 na 1360 ± 90 p.n.e. Inne kręgi, datowane zabytkami, powstały w połowie II tysiąclecia p.n.e. Kręgi w Ninestone Rigg, Burgh Hill i Loupin Stanes przypuszczalnie albo były zorientowane na późny jesienny punkt zachodu Słońca, albo służyły do obserwacji Księżyca. Jedna z najlepiej zachowanych budowli megalitycznych w Brytanii znajduje się w Torhousekie. Na platformie zbudowanej z ziemi i drobnych kamieni wznosi się nieregularny krąg (21,4 × 20 m) z 19 granitowych głazów nachylonych ku ESE. Największy kamień waży około sześciu ton. W obrębie kręgu stoi pomnik centralny złożony z dwóch głazów.

Kolejny rozdział dotyczy Irlandii, gdzie kręgi nawiązują do szkockich, ale nie mają karnów. Kromlechy są niewielkie, przeważnie po kilka metrów średnicy. W południowo-zachodniej Irlandii największe nadbrzeżne ich zgrupowanie znajduje się blisko Ross Carbery. Inna grupa zachowała się na półwyspie Cahal. Spośród dużych kromlechów tylko 3 były przebadane. Wszystkie miały centralną jamę ze spalonymi kośćmi. Spotyka się też groby komorowe przypominające grobowce w Bretanii; grobowiec w Cork jest datowany radiowęglem na 1160 ± 140 p.n.e. Niektóre stanowiska były otoczone wałami i rowami. Burl uważa, że tutejsze budowle megalityczne wiążą się z prospektorami poszukującymi miedzi; zresztą nie tylko on pisze o twórcach megalitów jako prospektorach. Znane są również osady przypuszczalnie tutejszych budowniczych megalitów; uzyskano datę radiowęglową jednej z nich: 1556 ± 230 p.n.e. W południowo-zachodniej Irlandii znane są także kopalnie miedzi, prawdopodobnie związane z twórcami megalitów. Obliczono datę radio-

węglową jednej z nich: 1500 ± 120 p.n.e. Również w tej części Irlandii kręgi kamienne pełniły funkcje astronomiczne. H. B. Somerville twierdził, że krąg w Drombeg wskazywał zachód Słońca w dniu zimowego przesilenia, a krąg w Bohonagh — zrównania dnia z nocą. J. Barber zastosował analizę komputerową do trzydziestu budowli i stwierdził, że siedemnaście z nich było zorientowanych na Słońce, Księżyc i planetę Wenus.

Na wybrzeżu Irlandii zachodniej w obrębie kręgów występują pochówki komorowe. Wyróżnia się tu skupisko kręgów na półwyspie Knockadoon i na wyspie Geroid, gdzie odkryto kolistę i prostokątne domy drewniane, karny, menhiry i groby. Próbkę z paleniska wydatowano metodą C14 na 1730 ± 140 p.n.e. W Carrig Aille znajduje się krąg ziemny o średnicy 55,5 m, z wałem grubości 4,3 m, otoczonym wewnątrz i z zewnątrz wysokimi głazami. A. L. Lewis usłyszał od miejscowej kobiety o garnku złota pod kamieniem, który był chroniony przez złego ducha odstraszaającego nocnych poszukiwaczy skarbów.

We wschodniej Irlandii kręgi kamienne występują rzadziej. Często są one połączone z grobami korytarzowymi. Zwraca uwagę krąg w Castle Mahon rozkopany w 1953 r. Miał on formę owalu o wymiarach $21,3 \times 19,8$ m, zbudowanego z niskich kamieni z przerwą od strony WNW. Zawierał jamę z kawałkami łupku, węglami dębu i kilkoma skorupami tzw. ceramiki zachodnio-neolitycznej. Ponadto przy centrum kręgu była druga duża jama zaczerwieniona od silnego ognia, wewnątrz duży głaz spoczywał na czterech cienkich kamieniach, które umieszczono tam przed wypełnieniem się jamy mieszaniną łu i węgla drzewnych; w pobliżu, na calcu odkryto węgle drzewne. W grobowcu leżącym na północ od wypalonej jamy znaleziono kość, a wokół węgla drzewne oraz przepalone kości dziecka. Znaleziono też przepalony nóż krzemienisty. Autor stwierdza, że takie znaleziska w obrębie kręgów spotyka się w wielu innych miejscowościach na Wyspach Brytyjskich. Dalej Burl opisuje budowlę w New Grange. Jest to przykryty kopcem grób korytarzowy w obrębie kamiennego kręgu złożonego z blisko 35 kamieni i mającego 103,6 m średnicy. Nazwa New Grange pod względem etymologicznym nawiązuje do wyrażenia „An Uansh Greine”, co oznacza „Jaskinię Słońca”. Grobowiec ten był związany z obserwacją Słońca. Uzyskano trzy jego daty radiowęglowe: 2585 ± 105 , 2475 ± 45 i 2465 ± 40 p.n.e., co — uwzględniając kalibrację — daje około 3300 p.n.e.

Z kolei w Irlandii północnej znanych jest ponad 110 kręgów kamiennych datowanych na epokę brązu, grupujących się głównie w Ulsterze. W tym czasie krzyżowały się tam wpływy kulturowe idące z różnych kierunków. Kręgi często były budowane na podwyższeniach terenu. Wielu kręgom towarzyszą karny lub grobowce, a niekiedy potrójne szeregi głazów, przy czym o niektórych pisze się, że były obserwatoriami słonecznymi.

Najlepiej poznano zespół w Beaghmore (Tyrone). W jego skład wchodziły kręgi, karny, grobowce, szeregi kamieni oraz jamy ze śladami kremacji i zabytkami. Badano je w latach 1945–1949 i 1965. Odsłonięto ogółem 1269 kamieni. Uzyskano daty radiowęglowe zespołu: 1535 ± 55 , 775 ± 55 i 1605 ± 45 p.n.e. Pod względem funkcji stanowi on zagadkę, gdyż analiza nie wykazała powiązań z ciałami niebieskimi. Prawdopodobnie było to sanktuarium.

Następnie autor omawia kręgi na terenie Walii. Stanowią one tylko 5% ogółu kręgów na Wyspach Brytyjskich. Przeważnie są niewielkich rozmiarów. Wiele kręgów łączy się z kulturą pucharów. Również i tutaj A. Thom wykazał, że niektóre kręgi służyły do obserwacji Słońca. Znaczne skupisko kromlechów znajduje się na wybrzeżu około Tremadoc i Barmouth na wschód od półwyspu Lley. W Barbrook II w obrębie kręgu znaleziono urnę, z której węgle wydatowano metodą C14 na 1500 ± 150 p.n.e. Niektóre kręgi Walii były zaopatrzone w aleje kamienne. Niekiedy w obrębie kręgów znajdowały się karny. Autor odnotowuje, że w okolicy Corndon znanej z wielu kurhanów i karnów licznie występują wyroby miedziane. Te dwa zjawiska mają niewątpliwy związek. W świetle przekazów legendarnych w obrębie kręgów odbywały się tańce i wesela.

Wiele budowli megalitycznych znajduje się w północnej Walii. Są to cmentarzyska złożone z karnów i kurhanów, nadto kręgi z karnami i same kromlechy. Krąg Llandegai I zawierał jamę ze śladami kremacji, które wydatowano metodą C14 na 2530 ± 145 i 2470 ± 140 p.n.e., a więc pochodzi on z okresu neolitu. Wiele kręgów jest wydatowanych również na epokę brązu, (m.in. daty: 1520 ± 145 , 1405 ± 155 , 1680 ± 100 i 1130 ± 145 p.n.e.). W obrębie niektórych kromlechów znajdowały się pochówki dziecięce (Pond Cair, Treiorwerth, Bedd Branagn, Glamorgan, Cardigan). W. E. Griffiths napisał o jednym z kręgów, że zawierał „ołtarz”, na którym przypuszczalnie uśmiercano dzieci podczas ceremonii ofiarnych.

Z kolei autor omawia kromlechy Brytanii wschodniej i południowej. Jest tam zlokalizowanych 12% ogółu kręgów brytyjskich, natomiast kręgów ziemnych aż 50%. Najbardziej znane budowle znajdują się w Balfarg, Arbor Low, Avebury Stonehenge, ale wiele kręgów jest zniszczonych. Burl rozpatrując problem, czy kręgi kamienne i ziemne były sobie współczesne, stwierdza, że te ostatnie są późniejsze od najstarszych kamiennych i odnosi je do początków II tysiąclecia p.n.e. (na podstawie typologii naczyń). Niekiedy w obrębie kręgów ziemnych jest zbudowany krąg z kamieni (np. Arbor Low datowane na podstawie zabytków na XVIII w. p.n.e.). Datę radiowęglową (1750 ± 150 p.n.e.) uzyskano na podstawie próbki z kręgu w Harland Edge. Kręgi ziemne, podobnie jak kamienne, zawierały jamy ze śladami kremacji i z zabytkami, były też związane z kultowymi zgromadzeniami. Krąg w Balbirnie (Fife) wydatowano na 1330 ± 90 i 890 ± 80 p.n.e., krąg w Mount Pleasant (Dorset) na

1680±60, a Weird Law na 1490±90 p.n.e. (w centrum tego ostatniego był usypany kurhan). Kręgi kamienne są często zbudowane wspólnie z karnami. W okręgu Peak odkryto cały ciąg typologiczno-chronologiczny — od otwartych kręgów megalitycznych do małych kręgów ziemnych usypanych wokół pochówka. Inne znaczące skupisko w Stanton Moor obejmuje grupę karnów, karny z kręgami, menhiry i kręgi kamienne. Także w tej części Brytanii A. Thom stwierdził astronomiczne przeznaczenie niektórych kręgów. W Brown Edge uzyskano serię dat C14: 1530±150, 1250±150, 1050±150 p.n.e.

Jedne z najbardziej znanych kręgów kamiennych to Rollright Stones w Oxfordshire, gdzie odsłonięto 72 kamienie, resztki i bryły wapienia o wysokości do 2,1 m tworzące regularny krąg o średnicy 31,6 m, z przypuszczalnym wejściem od północy. Miejscowe legendy mówią, że ilość kamieni nie da się tu obliczyć, lecz jak można przypuszczać, pierwotnie krąg mógł się składać z nie więcej niż 22 wysokich monolitów. Zostały one zniszczone wskutek wietrzenia. Chronologię Rollright Stones, w świetle danych typologicznych można odnieść do początków II tysiąclecia p.n.e. Kromlech ten leży na szlaku prowadzącym z południa na północny zachód. Na północ od niego odkryto krąg ziemny w Barford, datowany metodą C14 na 2416±64 p.n.e. Z kolei na południe od Rollright znajdują się budowle w Devil's Quoits, Dorchester i Avebury. W rejonie tym leży także kurhan z grobem komorowym w Ascott wydatowany radiowęglem na 2785±70 p.n.e. Jest tutaj też King Stone, gdzie A. Thom obliczył, że szereg kamieni w 1790 r. p.n.e. był ustawiony na wschód gwiazdy Capella. Z kręgami tymi związane są legendarne opowieści. Mówią one o wodzie, białych kwiatkach, środku lata, słońcu, praktykach płodności itp. Za panowania Tudorów krążyły legendy o sabatach, które tu miały się odbywać; były też pogłoski, że czarownice udawały się nago do budowli kamiennych, by odprawiać jakieś obrzędy.

W końcowej części rozdziału Burl omawia małe kręgi w południowej i zachodniej Anglii. W Mount Pleasant (Dorchester) uzyskano dwie daty radiowęglowe ogrodzenia: 1784±41 i 1778±59 p.n.e. Wiele kręgów odkryto koło Little Bredy, niedaleko którego leży Valley of Stones, gdzie występują złoża skały sarsenowej i zlepieńców, służących do budowy okolicznych grobowców megalitycznych i kręgów kamiennych. W tym rejonie oprócz kręgów spotyka się owale kamienne oraz kurhany otoczone kręgami. Występują też karny, w których mieszczą się grobowce ze śladami kremacji. Budowle tejsze są datowane na epokę brązu. W tej części Anglii występują budowle w Exmoor, których cechą charakterystyczną jest ułożenie wzdłuż kierunku N—S. Takie linie wyznaczone przez megality były mistycznie interpretowane przez A. Watkina — badacza amatora.

Wreszcie w rozdziale ostatnim autor opisuje kręgi kamienne w Wessex. Region ten charakteryzuje się wystę-

powaniem wszystkich surowców stosowanych do budowy megalitów oraz wszystkich rodzajów budowli spotykanych na Wyspach Brytyjskich a więc: kredowe kręgi w Maumbury Rings, drewniane kręgi w Sanctuary i Mount Pleasant, kręgi kamienne w Winterbourne Bassett, kredowe wały w Woodhenge, drewniane owale i budowle sarsenowe, np. w Stonehenge. Tu również występują najslawniejsze kręgi Wysp Brytyjskich — Stonehenge i Avebury. Jeśli chodzi o budowle kamienne, to spotyka się tu takie zjawiska jak pojedyncze głązy, kamienie w centrum, kręgi koncentryczne, aleje. Znajdowane są także wyroby z różnych stron Brytanii, a więc kamienne toporki z Kornwalii, Walii i Cumberland, złoto i miedź z Irlandii, gagat z Yorkshire. Następnie Burl opisuje Stonehenge, którego początki sięgają 2700 lat p.n.e. Znalezione tam ceramikę dołkową, podobnie w Durrington. Ich daty radiowęglowe to: 1848±275, 2180±105 (Stonehenge), 2050±90, 2015±90 i 2000±90 p.n.e. (Durrington). Przyjmuje się, że do wykonania budowli w Durrington potrzebowano 900000 osobogodzin, a na usypanie wału w Stonehenge 30000. Wspomniana ceramika dołkowa odkryta również w Essex wskazuje na związki z Irlandią, gdzie także ją znaleziono. Pisząc o przeznaczeniu Stonehenge Burl przyjmuje opinię G. S. Hawkinsa, że stanowiło ono obserwatorium astronomiczne; autor dodaje, że astronomiczny charakter przyznawano Stonehenge już w XVIII w. Najstarszą fazę tej budowli datuje róg jeleni znaleziony w rowie na 2180 p.n.e. (2900–2600). Już wtedy, tj. na początku III tysiąclecia, Stonehenge pełniło funkcje astronomiczne. Do rozszyfrowania tej funkcji przyczynili się, poza G. S. Hawkinsem, również A. Thom i C. A. Newham. Niektórzy badacze (C. A. Newham) przypuszczają, że Stonehenge w najstarszej fazie było związane z obserwacją Księżyca, a jego solarne przeznaczenie miało miejsce w późniejszych stuleciach. Młodsze daty Stonehenge są następujące: 1620±110 i 1720±150 p.n.e., a najpóźniejsza wynosi 1240±105 p.n.e. W epoce żelaza Stonehenge było użytkowane przez celtyckich druidów.

Dalej autor omawia Avebury. Jest to olbrzymi krąg ziemny (średnicy 421 m), w którego wale są cztery przejścia usytuowane naprzeciwko siebie, tak że przypomina to kosmogram (rodzaj uproszczonej mandali). Wzdłuż wału ciągnie się rów. W obrębie wału znajdowało się kilka kręgów kamiennych oraz konstrukcja z kamieni o zarysie przypominającym literę D. W centrum mieścił się kamień wysokości 6,4 m. Wyróżnia się dwie fazy budowania Avebury. Podczas wykopalisk znaleziono tu ceramikę kultury pucharów, która fazę najstarszą pozwala datować na około 2000 p.n.e. Oblicza się, że dla wzniesienia wału i rowu potrzeba było 1 560 000 osobogodzin. Nie wiadomo, czy Avebury pełniło funkcję astronomiczną, trudno to ustalić ze względu na częściowe zniszczenie kręgów kamiennych.

W Wessex znajduje się jeszcze jeden olbrzymi obiekt;

jest to kopiec ziemny zwany Silbury Hill o wysokości 39,6 m, do usypania którego potrzeba było 18 000 000 roboczogodzin. Uzyskano jego datę radiowęglową — 2145 ± 95 p.n.e.

Oprócz kręgów tak znacznych jak Stonehenge i Avebury w Wessex znajduje się niewiele kręgów pomniejszych, w znacznej części zrujnowanych. Zwraca uwagę tzw. Sanktuarium położone 7 km na zachód od Marlborough; były to kręgi koncentryczne. Zabytki tam znalezione nawiązują do kultury Windmill Hill, którą datuje się C14 na 2580 ± 150 p.n.e. W Sanktuarium wyróżniono kilka faz budowy, przy czym fazę ostatnią datuje się na około 1700 p.n.e. W fazie I było tu 6 słupów, w fazie II — 12, w fazie III — 34, w fazie IV — 42 słupy.

Następnie Burl omawia zagadnienie kalendarza. Przytacza opinię Olsona, który twierdził, że kręgi kamienne w Stanton Drew zawierają określoną liczbę kamieni: 29 i 30, 12 i 13, 18 i 19, które to liczby mają odnosić się do ilości dni w miesiącu; chodziłoby o księżycowe miesiące roku oraz lata w cyklu metonicznym. Dodajmy, że według A. Thoma budowniczo megalitów w Brytanii mieli posługiwać się miesiącem z 22 do 24 dni. Wracając

do przeznaczenia kręgu w Avebury, autor pisze, że było to miejsce zgromadzeń o charakterze w części handlowym, w części religijnym. Wnętrze Avebury nie było zanieczyszczone odpadkami; znaleziono zaledwie kilka skorup na dnie rowu i parę kilofów z rogu jelenia. I wreszcie przy końcu rozdziału autor twierdzi, że z Wessex wyszła idea zakładania dużych kręgów ziemnych oraz koncentrycznych kamiennych, których poprzednikami były kręgi złożone ze słupów drewnianych. Nadto jest tam wiele zjawisk zapożyczonych z zewnątrz: kręgi parzyste, pojedyncze kamienie w centrum kręgów, aleje kamienne, kamienie z otworami.

Oceniając tę książkę, należy podkreślić nadzwyczajną solidność w gromadzeniu wiadomości o budowie, wartości i przeznaczeniu kręgów kamiennych. Jest to opracowanie fundamentalne. Wnioski autora są solidnie udokumentowane, a materiał zebrany bardzo skrupulatnie. Bardzo cenne jest i to, że autor omówił również legendy i opowieści ludowe związane z kręgami. Jest to praca na wysokim poziomie naukowym.

Zygmunt Krzak

Adres autora:

Dr Zygmunt Krzak

Zakład Epoki Kamienia IHKM PAN

00-140 Warszawa, al. Świerczewskiego 105

P III 272

Ake. 28/82/K

16. 11 82